

SEWERYN MALAWSKI

OD OGRODU HESPERYD DO „CYTRUSOMANII” W OGRODACH EUROPEJSKICH WŁADCÓW W XVI-XVIII WIEKU – SYMBOLIKA I HISTORIA UPRAWY ROŚLIN CYTRUSOWYCH

Mit grecki od swych narodzin wpisany jest w kulturę europejską, oddziaływając na różne aspekty życia i działalność człowieka, w tym twórczość artystyczną. Zarówno samo pojęcie mitu, jak i jego funkcjonowanie w sztuce znajduje rozmaite wytłumaczenia.

W powszechnym rozumieniu za mit uznaje się pewną, posiadającą fabułę, opowieść o bogach, bohaterach lub innych istotach nadprzyrodzonych. W ciągu wieków zmieniał się zarówno sposób interpretacji mitów, jak i rola, jaką odgrywały w kulturze. Mity traktowane były jako ostoja tradycji, religii i prawd moralnych oraz religijnego autorytetu państwa i sprawujących władzę elit, inni badacze widzieli w nich przede wszystkim alegorie praw natury¹.

Świat mityczny był światem nierozzerwalnie związanym z przyrodą, tłumaczył jej reguły, objaśniał przyczyny i sposób powstawania poszczególnych składników, w tym genzę konkretnych gatunków roślin i zwierząt. Związek ten szczególnie widoczny jest w twórczości rzymskiego poety Owidiusza. W świecie Owidiańskich *Metamorfóz* natura nie jest bowiem jedynie scenerią rozgrywających się wydarzeń, obszarem działalności bogów i nimf, ale także miejscem ich „metamorficznej” obecności. Każdy kwiat, drzewo, krzew, woda czy kamień może bowiem kryć w sobie przemienioną istotę².

Mgr inż. SEWERYN MALAWSKI – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Katedra Historii Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej / Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Katedra Projektowania i Konserwacji Krajobrazu; e-mail: sev832@gmail.com

¹ S. STABRYŁA, [w:] *Mit człowiek literatura*, Warszawa 1992, s. 5.

² A. ŚLIWA, *Natura ubóstwiona. Przemiany w rośliny w „Metamorfozach” Owidiusza jako temat w sztuce*, [w:] G. GAZDA, M. GOŁĄB (red.), *Przestrzeń ogrodu przestrzeń kultury*, Kraków 2011, s. 164.

Nie dziwi więc fakt, że to właśnie w przestrzeni ogrodu motywy mitologiczne znalazły naturalne środowisko swojej egzystencji. Nadając jego trójwymiarowej przestrzeni nowy – symboliczny i transcendentalny wymiar.

Ta metafizyczna natura ogrodu odegrała istotną rolę zarówno w średniowiecznej, jak i nowożytnej sztuce ogrodowej, wyrażając poprzez swą bogatą symbolikę „to co niewyraźalne i niejasne”³.

W średniowiecznym ogrodzie szczególny wymiar symboliczny zyskało drzewo jabłoni, sadzone czasem w ogrodzie klasztornej wirydarzu – symbol biblijnego drzewa rodzącego owoce życia czy też owoce poznania dobra i zła. Ogrody renesansu i baroku również oddawały szczególną „cześć” drzewom, ale tym rodzajem „złote owoce”.

Złote jabłko (wł. *Il pomo d'oro*) to symbol obecny w kulturze od czasów antycznych. Występuje on tak w mitologii, tradycji judaistycznej, jak i chrześcijańskiej i zawsze wyraża pewną wartość. W Starym Testamencie, w Księdze Przypowieści Salomona (25.9-11) czytamy:

„Swój spór z bliźnim załatw polubownie, lecz cudzych tajemnic nie zdradzaj, by słuchający ciebie nie zganił i nie przyłgnęła do ciebie niesława.

Złote jabłka na sprzędach ze srebra – to słowa mówione w czasie właściwym”⁴.

W kulturze europejskiej uznawane za symbol władzy królewskiej. Używane jako insygnium władzy przez cesarzy w starożytnym Rzymie, a w późniejszym okresie przez władców chrześcijańskiej Europy, jabłko królewskie symbolizuje kulę ziemską czy też sferę kosmiczną i wyraża boskie pochodzenie i uniwersalizm monarszej władzy⁵.

Trudno jednoznacznie określić, czym w mitologii były te sławne owoce. Greckie słowo *melon* oznacza okrągły owoc lub też owoc rosnący na drzewie⁶. Tradycyjnie przyjmuje się, że były to jabłka.

W mitologii greckiej motyw złotych jabłek występuje kilkakrotnie. Chyba naj-słynniejszym z nich jest jabłko rzucone przez boginię niezgody Eris w micie opisującym spór pomiędzy Afrodytą, Ateną i Herą o to, która z nich jest najpiękniejsza.

Złote jabłka pojawiają się również w opowieści o pięknej i niedoścignionej łowczyni Atalancie, która niechętna małżeństwu oznajmiła, że poślubi tego, który pokona ją w biegu. Wyzwanie podjął Hippomenes. Młodzieniec trzykrotnie w czasie wyścigu rzucał przed konkurentką złote jabłka, które podarowała mu Afrodyta. Atalanta nie mogąc się oprzeć pokusie zdobycia jabłek, trzykrotnie przystawała, co przyczyniło się do jej porażki.

³ C.G. JUNG, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Warszawa 1993, s. 23.

⁴ *Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu 1980.

⁵ W. KOPALIŃSKI, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2006, s. 1487.

⁶ L. IMPELLUSO, *Ogrody i labirynty*, Warszawa 2009, s. 346.

Owoc jabłoni jest też atrybutem Afrodyty (Wenus) i trzech Gracji⁷.

Mitem, który najszerzej odnosi się do owych złotych owoców, jest mit o dwunastu pracach Heraklesa.

Jedna z prac dotyczyła przyniesienia złotych jabłek z ogrodu Hesperyd. Poszczególne wersje mitu różnie podają jego lokalizację. Według niektórych podań, boski sad znajdował się u stóp gór Atlas w krainie Hyperborejczyków lub na górze Atlas w Mauretanii, gdzieś za rzeką Okeanos. W innych wersjach podania znajdował się on na dwóch wyspach niedaleko cypla zwanego Zachodnim Przylądkiem lub gdzieś w Etiopii na granicy Afryki, na krańcach zachodniego świata⁸. Zadaniem Heraklesa było odnalezienie ogrodu i zdobycie złotych jabłek – bezcennych owoców będących źródłem nieśmiertelności i wiecznej młodości bogów⁹.

Owoce te rodziła jabłoń, подарowana Herze przez Gaję z okazji jej zaślubin z Zeusem. Bogini natomiast zasadziła ją w boskim ogrodzie, którym opiekował się Atlas. Według mitu Hera powierzyła nadzór nad drzewem Hesperyd, córkom Atlasa. Autorzy starożytni nie są jednak zgodni co do liczby Hesperyd, niekiedy wymienia się ich liczbę jako trzy, cztery lub siedem. Najczęściej przyjmuje się, że były to trzy siostry – nimfy wieczorne lub też zachodzącego słońca, o imionach: Ajgle, Eryteja i Hesperetuza.

Według Teogonii Hezjoda, Hesperydę uchodziły za córki bogini nocy – Nyks. Z czasem zaczęto je również uważać za córki Zeusa i Temidy lub Forkosa i Keto albo Atlasa i Hesperii lub Atlasa i Nyks¹⁰.

Artyści różnych epok już od czasów starożytnych chętnie wykorzystywali w swych dziełach motywy mitologiczne. Mit o dwunastu pracach Heraklesa stał się tematem prac wielu z nich, przenikając także do sztuki ogrodowej.

Ogród Hesperyd przywołuje antyczny obraz zaświatów, alegoryczną wizję krainy szczęśliwości, Arkadii, czy Wysp Szczęśliwych. Śmiertelnicy nie mają do niego dostępu, jest on obiektem marzeń i dążeń człowieka pragnącego nieśmiertelności i władzy, którą symbolizują złote jabłka.

Idee tego mitycznego ogrodu starano się więc urzeczywistnić w przestrzeni realnych ogrodów. W okresie renesansu rozpowszechnił się pogląd, jakoby legendarnymi złotymi owocami były owoce cytrusów.

Historia ich uprawy sięga czasów starożytnych. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, kiedy cytryna zwyczajna (*Citrus limon* L.) pojawiła się w Europie, ani też jaki region jest jej ojczyzną. Wiadomo, że owoce cytrusowe uprawiane były w Chinach

⁷ L. IMPELLUSO, *Natura i jej symbole*, Warszawa 2006, s. 149.

⁸ R. GRAVES, *Mity greckie*, Warszawa 1982, s. 429; L. WINNICZUK, *Słownik kultury antycznej*, Warszawa 1986, s. 184-185.

⁹ L. BURN, *Mity greckie*, Warszawa 1999, s. 27.

¹⁰ L. WINNICZUK, *Słownik...*, s. 189; C. KERENYI, *Mitologia Greków*, Warszawa 2002, s. 405.

już 3000 lat temu. Cytryna natomiast przybyła do Państwa Środka nieco później, prawdopodobnie z obszaru tropikalnych Indii Wschodnich, i jest najprawdopodobniej mieszańcem cytronu (*Citrus medica* L.) i innej, nieznannej rośliny.

Gatunkiem posiadającym najdłuższą udokumentowaną historię uprawy w ogrodach europejskich jest cytron, zwany też cedratem (*Citrus medica* L.). Wiadomo, iż był on uprawiany w ogrodach w rzymskich Pompejach¹¹.

Popularyzacja uprawy roślin cytrusowych przypada na okres średniowiecza, kiedy to w Europie, obok znanego już w starożytności cytronu, zaczęto uprawiać sprowadzane z Himalajów, Palestyny i Azji Mniejszej nowe gatunki cytrusów, w tym pomarańczę olbrzymią (*Citrus maxima* Burm. f. Merr) oraz inne gatunki z rodzaju cytrus (*Citrus* L.), pochodzące z południowo-wschodniej Azji¹².

Bogactwo znanych współcześnie gatunków i odmian „cytrusów” zawdzięczamy epoce renesansu. Powstałe w wyniku wieloletniej uprawy liczne międzygatunkowe mieszańce i odmiany uległy rozprzestrzenieniu w obszarze Morza Śródziemnego, stając się elementem na stałe zatopionym w krajobrazie ogrodów południa.

Wraz z rozwojem ogrodów renesansowych, kiedy coraz większy nacisk kładziono na wizualną sferę ogrodu, zaczęto doceniać nie tylko użytkowe, ale i dekoracyjne walory tych roślin. Ich opisy i przykłady zastosowania odnajdujemy w licznych traktatach o rolnictwie i architekturze z tego okresu. Giovanni Saminati w swym *Traktacie o rolnictwie* (wł. *Trattato d'Agricoltura*) z ok. 1580 r. zaleca, by drzewa cytrynowe, pomarańczowe i cytronowe (wł. *cedri*) sadzić w szpalerach przy murach o wschodniej i południowej wystawie¹³. Leon Battista Alberti radzi sadzić w ogrodach cytrusy wspólnie z wawrzynem i jałowcem, tak by ich gałęzie wzajemnie się przeplatały. Wykorzystywane być mogą do nasadzeń w „kołach, półkołach i innych figurach geometrycznych, na wzór obrysów tych budynków, które nam się szczególnie podobają”¹⁴. Urokiem cytrusów zachwyca się także Fiorenzuola: „Starożytni stosowali często bukszpany i wawrzyny przy realizacji roślinnych szpalerów i żywopłotów wokół ogrodów, jako szczepy mocne i trwałe [...] Przeto gdyby tak jeszcze były trwałe drzewka pomarańczowe, cytrynowe, cedraty, oraz inne drzewa owocowe, bo przecież o wiele są ładniejsze i przyjemniejsze dla wzroku, nade wszystko zaś wtedy gdy umają się kwiatami i różnymi barwnymi owocami, kwasnymi bądź dojrzałymi”¹⁵ (ryc. 1 i 2).

¹¹ P. HOBHOUSE, *Historia ogrodów*, Warszawa 2007, s. 135.

¹² D. MABBERLEY, *A classification for edible Citrus (Rutaceae)*, „Telopea” 7 (1997), National Herbarium of New South Wales, s. 167.

¹³ G. SAMINIATI, *Traktat o rolnictwie*, tłum. J. Mikołajewski, [w:] M. SZAFRAŃSKA, *Ogród renesansowy*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998, s. 200.

¹⁴ L. ALBERTI, *O Architekturze*, tłum. I Biegańska, [w:] tamże, s. 123.

¹⁵ G. FIRENZUOLA, *Wielka sztuka rolnictwa*, tłum. J. Mikołajewski, [w:] tamże, s. 132.

W 1646 r. Giovanni Battista Ferrari opublikował w Rzymie pierwszą książkę poświęconą uprawie cytrusów, w której szczegółowo opisał ok. 50 gatunków i odmian drzew cytrynowych, pomarańczowych, cytronowych i limonowych. Opisom metod uprawy towarzyszy 70 rycin, przedstawiających charakterystyczne cechy poszczególnych odmian, konstrukcje limoniarni, osłon cytrusowych gajów i plany rozmieszczenia w nich drzewek, jak również przykłady noży do szczepienia czy schematy budowy donic¹⁶. Trzydzieści lat później w Amsterdamie ukazało się drukiem dzieło Johhanesa Commelina pt. *Nederlantze hesperides...* Ta wydana w języku niderlandzkim rozprawa, zilustrowana została 26. rycinami przedstawiającymi owoce różnych gatunków i odmian cytrusów (ryc. 3, 4, 5, 6).

Wraz z rozwojem ogrodów regularnych miejsce „cytrusów” w przestrzeni ogrodu nabiera szczególnej rangi i znaczenia, nie tylko w wymiarze estetycznym i symbolicznym, ale także politycznym.

Jednym z ogrodów, w którym alegoryczna i metaforyczna symbolika tych roślin zajmuje szczególne miejsce, jest podflorencki ogród rodu Medyceuszy.

Rozbudowana znaczeniowość ogrodowej przestrzeni znalazła tu swój wyraz nie tylko w ogrodowej formie, dekoracji rzeźbiarskiej czy detalu, ale również w kompozycji samego ogrodu i użytego materiału roślinnego.

Ogród założony przez Kosmę I Medyceusza przy Villa di Castello słynął z olbrzymiej kolekcji roślin cytrusowych (głównie cytryn) oraz ogromnej „lemoniarni” (wł. *Limonaia*) – budowli przeznaczonej do ich zimowej uprawy.

Ogrody Villa di Castello zaprojektowane zostały w taki sposób, aby dostarczyć odbiorcy jasne polityczne przesłanie, że po długim okresie wojny i cierpienia Kosma I zamierza wprowadzić Florencję w nowy złoty wiek, czas pokoju, dobrobytu i harmonii. Regularny i czytelny układ kompozycyjny oparty na geometrycznym podziale odzwierciedlał ład, porządek i przejrzystość sprawowania władzy.

Zatrudnionemu do wykonania ogrodowych dekoracji rzeźbiarzowi Niccolòwi Tribolo zlecone zostało umieszczenie w całym ogrodzie symbolicznych przesłań. Ogród został więc wypełniony posągami starożytnych władców Rzymu w zestawieniu z posągami władców Florencji z rodu Medyceuszy.

Wieńcząca fontannę rzeźba Herkulesa walczącego z Antajosem¹⁷ uosabiać miała Kosmę, który niczym Herakles pokonuje wrogów poprzez swą mądrość i spryt, a nie przy użyciu brutalnej siły (ryc. 7).

¹⁶ G. FERRARI, *Hesperides, sive de malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 56-464.

¹⁷ Według mitu Herakles napotkał giganta Anatajosa, syna Posejdona i Gai, podczas wyprawy w poszukiwaniu złotych jabłek Hesperyd. Zetknięcie z ziemią przywracało mu siły. Herakles udusił go trzymając nad ziemią.

Kolejna z fontann, tzw. fontanna Wenus, stanowiła hołd dla bogini – jednego z symboli Florencji. Wenus uhonorowana została również wewnątrz willi, gdzie Kosma umieścił słynny obraz Botticellego obrazujący jej narodziny. Ogrodowe schody udekorowane zostały popiersiami władców Florencji z rodu Medyceuszy, przyodzianych w rzymskie stroje. Tribolo planował umieścić w ogrodzie także inne posągi, reprezentujące m.in. cnoty Medyceuszy: sprawiedliwość, męstwo, szlachetność, współczucie, mądrość i hojność.

Dopełnienie ogrodowego programu stanowił zbiór drzewek cytrusowych rozmieszczonych na ogrodowych parterach. Był to element niezwykle wymowny w swym przesłaniu. Wieczniezielone drzewka cytrusowe, które w dodatku mogą rodzić równocześnie liście, kwiaty i owoce w różnym stadium dojrzałości, stanowiły ucieleśnienie wizji wiecznej wiosny, młodości, stanu pierwotnego szczęścia i dostatku przypisanego „Wiekowi Złotemu”¹⁸. Zarazem ich „złote owoce” utożsamiane były z mitycznymi jabłkami Hesperyd, skarbem niedostępnym śmiertelnikom¹⁹. Kolekcja drzewek cytrusowych Medyceuszy to jeden z pierwszych przykładów świadomego wykorzystania symbolik tych roślin do celów propagandowych. Kosma Medyceusz (niczym Herakles) uosabia bohatera, który pokonawszy wszystkie trudności, dostępuje najwyższego dobra – nie tylko posiadał on zakazane owoce, ale zgłębił sekrety ich uprawy i rozmnażania (ryc. 8).

Kontynuatorem uprawy był Franciszek I Medyceusz (1541-1587), Wielki Książę Toskanii, jeden z pierwszych kolekcjonerów roślin cytrusowych na świecie. Natomiast Wielki Książę Kosma III (1642-1723) zgromadził w swych ogrodach kolekcję cytrusów liczącą 116 gatunków i odmian. Zadanie udokumentowania tego zdumiewającego zbioru zostało zlecone włoskiemu malarzowi Bartolomeo Bimbiemu. Różnorodność odmian i form znajdujących się ówczesnie w kolekcji Medyceuszy zilustrował na czterech obrazach z cyklu *Medici Citrus*²⁰ (ryc. 9, 10).

W okresie renesansu moda na uprawę roślin cytrusowych rozprzestrzeniła się z obszaru śródziemnomorskiego w kierunku północnym. Na gruncie renesansowej fascynacji kulturą starożytnej Grecji i Rzymu na dwory europejskich władców i księząt zaczęto sprowadzać liczne rośliny pochodzące z terenów europejskiego południa. Pasje kolekcjonerskie, a także chęć przeniesienia pod północne niebo choć fragmentu śródziemnomorskiego krajobrazu (którego wyobrażeń dostarczały

¹⁸ OWIDIUSZ, *Przemiany*. Księga I, 89-112, tł. B. Kiciński, t. I, Warszawa 1825, s. 9-10; H. AT-LEE, *Italian Gardens A Cultural History*, London 2006, s. 28.

¹⁹ Tamże, s. 28-39.

²⁰ Zbiór obrazów poświęconych kolekcji drzew cytrusowych Medyceuszy mieści sala „Citromania mediceae” w Willi Medyceuszy w Poggio a Caiano we Włoszech.

kwieciste opisy zawarte w poematach Pontanusa²¹ czy *Georgikach* Wergiliusza²²) powodowały, iż do europejskich ogrodów wraz z antycznymi artefaktami zaczęły trafiać liczne cytrusy oraz inne rośliny śródziemnomorskie, takie jak: laury, granaty, mirty czy figi.

Z uwagi na chłodny klimat uprawiono je w pojemnikach ułatwiających przeniesienie do miejsc umożliwiających ich przechowywanie w okresie zimowym.

Początkowo służyły temu pomieszczenia gospodarcze, ale już w XVI wieku pojawiły się przeznaczone do tego celu, pokryte przezroczystymi dachami piwnice i rozbieralne inspekty. Do popularyzacji tego typu budowli przyczynił się postęp techniczny, a zwłaszcza umiejętności wytwarzania coraz to większych tafli szkła. Pierwsze udokumentowane użycie ogrzewanej cieplarni przeznaczonej do zimowania drzewek cytrusowych przypisuje się, żyjącemu na przełomie XVI i XVII wieku, hugenockiemu inżynierowi Salomonowi de Caus, projektantowi ogrodu w niemieckim Heidelbergu²³. W tym okresie wznoszono pierwsze drewniane cieplarnie, które montowano na okres zimowy i rozbierano w okresie wiosennym.

Znana jest prośba elektora brandenburskiego Joachima II do dworu drezdeńskiego o przekazanie drewnianych modeli oranżerii²⁴.

Pierwsze przykłady budowli murowanych odnaleźć można we Włoszech, Holandii i Niemczech, jakkolwiek ich największe rozpowszechnienie nastąpiło we Francji za czasów Ludwika XIV. Wtedy też oranżeria stała się nierozłącznym elementem kompozycyjnym i programowym barokowego ogrodu.

O uprawianym w Wersalu drzewku cytrusowym o nazwie *il grand Borbone*, powołując się na Hirschfelda²⁵, wspomina kanonik krakowski Waław Sierakowski. To trzystuletnie drzewko miało trafić tam, jako łup pochodzący z majątku niejakiego księcia Burbona w 1523 r. Sierakowski wspomina także o kolekcji cytrusów utrzymywanej w posiadłości królewskiej *Fontainebleau*²⁶. Jean Baptiste de la Quintinye stworzył wspaniały tzw. Warzywnik króla Ludwika XIV. 1200 donic z cytrusami dostarczono do Wersalu z ogrodu pałacu Vaux-le-Vicomte, do których dodano 3000

²¹ Iovianus Pontanus, wł. Giovanni Pontano (1426-1503), włoski humanista i poeta, autor poematu o uprawie drzew pomarańczowych *De hortis Hesperidum* (ok. 1501).

²² W *Georgikach* Wergiliusz szczegółowo opisuje walory dekoracyjne i zastosowanie mała jeszcze wówczas znanych pomarańczy, które nazywa *malus Medica*. Por. komentarz Josepha Wartona do trzeciego wydania *The works of Virgil, In Latin and English, The Aeneid*, t. I, London 1778, s. 250.

²³ M. SIEWNIAK, A. MITKOWSKA, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 170.

²⁴ F. LÖFFLER, *Zwinger drezdeński*, tłum. A. Linke, Warszawa 1997, s. 24.

²⁵ Christian Cajus Lorenz Hirschfeld, autor traktatu o sztuce ogrodowej pt. *Theorie de l'art des jardins*, wydany po raz pierwszy w latach 1779-1785 w Lipsku.

²⁶ W. SIERAKOWSKI, *Postać Ogrodów, Która Do Dwóch Zmysłów Smaku W Owocach I Powonienia W Kwiatkach Szczególnie Ściąga Się*, t. I, Kraków 1798, s. 193-194.

nowych i umieszczono w oranżerii króla Francji. W okresie letnim eksponowano je na przeznaczonym do tego parterze²⁷ (ryc. 11).

Nie sposób nie wspomnieć o największym powstałym w tym okresie dziele o uprawie roślin cytrusowych, wydanym w dwóch woluminach przez Johanna Christophę Volkamera, pt. *Nürnbergische Hesperides [...]*. To monumentalne, inspirowane pracami Ferrariego dzieło ilustrują liczne ryciny przedstawiające owoce poszczególnych gatunków i odmian na tle krajobrazów i ogrodów norymberskich patrycjuszy. Praca Volkamera wywarła duży wpływ na stan ówczesnej wiedzy o uprawie tych roślin i znacząco przyczyniła się do ich popularyzacji (ryc. 12).

Z Francji modę na cytrusy przejęły książęce dwory niemieckie. Na terytorium Niemiec intensywny rozkwit barokowej sztuki ogrodowej, a co się z tym wiąże, również liczby budowanych oranżerii nastąpił po wojnie trzydziestoletniej. Kiedy to władcy wielu księstw niemieckich inspirowani szerzącymi się tendencjami absolutystycznymi, wzmocniwszy się gospodarczo rozwinęli budownictwo dworskie, tworząc wiele nowych założeń oraz przekształcając już istniejące²⁸.

Zamiłowaniem do sztuki ogrodowej wyróżniał się zwłaszcza Dwór Saski. Już w 1591 r. elektor saski Chrystian I nakazał założyć w Dreźnie tzw. Ogród Księżnej, jako elektorski gaj pomarańczowy. Jednak za niezrównanego miłośnika rzadkich, południowych roślin uchodził jego pra-prawnuk, elektor Saksonii i król Polski, August II Mocny (1670-1733). Szczególnym upodobaniem darzył rodzącą złote owoce pomarańcz gorzką (*Citrus aurantium* L.), którą tak jak Kosma I Medyceusz, wykorzystywał w celu publicznej manifestacji władzy.

Z uwagi na brak odpowiednich pomieszczeń w Dreźnie, król zmuszony był przechowywać zimą swe cenne drzewka w pomarańczarni kupca Andreasa Apela w Lipsku²⁹ (ryc. 13).

Owe *Złote jabłka Hesperyd* do tego stopnia zafascynowały Augusta II, który, tak jak Kosma, utożsamiał się z mitycznym Heraklesem, iż celom ich uprawy podporządkował jedno z największych ówczesnych przedsięwzięć architektonicznych i planistycznych w Europie, jakim była budowa kompleksu oranżerii pałacu Zwinger w Dreźnie, wraz z wielkim parterem przeznaczonym do ich ekspozycji. Dla realizacji tej idei był nawet gotów narazić obronność drezdeńskiej twierdzy. Pomarańczowe drzewka sadzone były w drewnianych donicach malowanych w biało-niebieskie pasy (ryc. 14).

Ogród w Zwinger nie był jedynym miejscem, w którym król mógł realizować swoją „pomarańczową pasję”. Zakup pałacu Morsztynów w Warszawie i jego prze-

²⁷ M. AZZI VISENTINI, *Ogród barokowy*, [w:] M. SZAFRAŃSKA (red.), *Ogród, forma – symbol – marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998, s. 120.

²⁸ L. MAJDECKI, *Historia ogrodów*, Warszawa 1972, s. 187.

²⁹ F. LÖFFLER, *Zwinger drezdeński*, s. 24.

budowa na rezydencję królewską z siedemnastohektarowym ogrodem zapoczątkował szereg prac nad wielkim przedsięwzięciem urbanistycznym w stolicy, mającym swoje źródło w absolutystycznych dążeniach króla³⁰.

Inwentarze ogrodów: Saskiego w Warszawie, Wielkiego Ogrodu w Dreźnie, Ogrodu Księżnej, i Großsedlitz sporządzone ok. 1735 r. wskazują, iż łączna suma drzewostanów cytrusowych utrzymywanych w ww. posiadłościach wynosiła 4216 sztuk. Biorąc pod uwagę inne posiadłości królewskie, szacuje się, że August II Mocny był w posiadaniu ok. 5000 drzewek cytrusowych³¹. W liście do hrabiny Flemming z 1726 r. pisał: „Czy wie Pani że z pomarańczami jest tak, jak z porcelaną? Ci, którzy raz złapią jedną z tych chorób nigdy nie mają dosyć i wciąż chcą mieć więcej”³².

W XVIII stuleciu oranżerie stały się nieodzownym składnikiem artystycznym i programowym założeń pałacowo-parkowych w Europie. Jako istotny element całości stanowiły zwieńczenie i dopełnienie barokowego ogrodu. Stosownie do ich usytuowania budowle te cechowały się czasem bogatym rozczłonkowaniem³³. Wznoszono je zwykle na planie prostokąta, jako samodzielny parterowy budynek lub też w powiązaniu z budynkiem pałacu czy oficyny. We wnętrzu z jedną wielką halą, rzadziej z kilkoma pomieszczeniami. Ściany o wystawie południowej wyposażone były w duże, gęsto rozmieszczone okna, zajmujące całą wysokość kondygnacji. Ściana północna natomiast była ślepa – nie posiadała otworów okiennych. Budowle te wyposażano w urządzenia zapewniające ogrzewanie oraz wentylację³⁴. Budynki oranżerii często wykorzystywano do celów rekreacyjnych i zabawowych. Ich ściany i sklepienie czasem bogato dekorowano malowidłami, zwykle przedstawiającymi motywy roślinne i krajobrazowe. Niektóre posiadały sale teatralne, w których odbywały się spektakle (np. St. Pomarańczarnia w Warszawie), lub też służyły eksponowaniu kolekcji rzeźb i artefaktów. Odpowiednio umeblowane i wyposażone, pełniły funkcje pawilonów ogrodowych i ogrodów zimowych.

Utrzymywane w cieplarniach rośliny egzotyczne w okresie letnim wykorzystywano do dekoracji ogrodowych parterów. Podkreślały przebieg ścieżek i towarzyszyły ogrodowym pawilonom, basenom i fontanom. Dekorowały tarasy, rampy i schody oraz inne miejsca o reprezentacyjnym charakterze.

³⁰ M. DROZDOWSKI, A. ZAHARSKI, *Historia Warszawy*, Warszawa 2004, s. 68-71.

³¹ R. PUPPE, *Barokowe ogrody Saksonii i ich konserwacja*, [w:] A. PIECIUL, J. KOLLER-SZUMSKA, S. WICHER (red.), *Ogród Branickich w Białymstoku – historia rewaloryzacji. Pałac Branickich w Białymstoku (Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja)*, Urząd Miejski w Białymstoku, Białystok 2011, s. 258.

³² Tamże.

³³ F. LÖFFLER, *Zwinger drezdeński*, s. 25.

³⁴ M. SIEWNIAK, A. MITKOWSKA, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, s. 170-171.

Same oranżerie otrzymały też odpowiednią oprawę, w postaci specjalnie komponowanych parterów, służących letniej ekspozycji uprawianych w nich roślin.

Od początku XVIII wieku w sąsiedztwie oranżerii zaczęto zakładać tzw. partery pomarańczowe, zwane też oranżeriovymi (*fr. parterre d'orangerie*). Były to partery gazonowe, w których celowo – dla wyeksponowania wykwintnych drzewek pomarańczowych – zrezygnowano z barwnych rabat kwiatowych. Drzewka pomarańczowe rozstawiano regularnie po obrzeżach kwater parteru, by mogły prezentować się na tle jednobarwnej zieleni trawnika. Donice ustawiono bezpośrednio na podłożu lub też na specjalnie przygotowanych postumentach.

Rośliny oranżeryjne sadzono w dekoracyjnych donicach, często porcelanowych, stylizowanych na chińskie lub delfickie, lub też w bogato zdobionych wazach.

W późniejszym okresie najczęściej w donicach z klepek dębowych wyposażonych w uchwyty do ich przenoszenia. Donice te często barwnie malowano w kolory narodowe lub herbowe (ryc. 15).

Oprócz wspomnianego już wielkiego parteru pomarańczowego wypełniającego cały wewnętrzny dziedziniec pałacu Zwinger, na uwagę zasługuje wielki parter pomarańczowy rezydencji królewskiej w Großsedlitz. Ten rozległy, posiadający formę wgłębnika parter wyposażony został w reprezentacyjne schody, fontanny i kaskady wodne położone na głównej osi kompozycyjnej, która podkreślona została dodatkowo dwoma, równoległymi kanałami, a także w taras widokowy umożliwiający obserwację całego złożenia. Na płaszczyźnie trawników, wzdłuż spacerowych alei rozmieszczono równomiernie drzewka pomarańczowe w drewnianych, malowanych donicach. Inwentarz ogrodu z 1736 r. wymienia 1287 takich drzewek³⁵. Reprezentacyjny charakter parteru sprzyjał organizacji ważnych uroczystości państwowych. Najważniejszą z nich było organizowane corocznie przez Augusta III Święto Orderu Orła Białego³⁶ (ryc. 16).

Po śmierci Augusta III w 1733 r. cytrusowe pasje dworu saskiego kontynuował w Warszawie jego następcą, Stanisław II August. W królewskich oranżeriach w Warszawie hodował on drzewka pomarańczowe oraz granatowce, wawrzyny, mirty i oleandry. W okresie letnim zdołały one m.in. taras górny Zamku Królewskiego w Warszawie. Ozdobienie zamkowej skarpy roślinami w donicach przewidywały też różne, zlecone przez króla projekty jej przebudowy i zagospodarowania. Inwentaryzacyjny rysunek Jana Chrystiana Kamsatzera pokazuje ok. 50 takich drzewek, ustawionych w dwóch rzędach przed elewacją ogrodu³⁷. Pomarańczowe drzewka sadzono w drewnianych, klepkowych donicach malowanych w biało-czerwono-zie-

³⁵ Dane przytoczone na podstawie informacji udostępnionych przez pracowników muzeum Barockgarten Großsedlitz, Saksonia, Niemcy.

³⁶ R. PUPPE, *Barokowe ogrody Saksonii...*, s. 258.

³⁷ M. SZAFRAŃSKA, *Ogród Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1994, s. 35-37.

lone pasy. W czasach stanisławowskich zdobyły one także rozszerzenie skarpy przy południowo-zachodnim skrzydle zamku. Widoczne są również na obrazie Belotta *Widok Warszawy z tarasu Zamku Królewskiego z 1772 r.* Pomarańczowe drzewka rozmieszczone były wzdłuż elewacji zamku i wokół niewielkiej ujeżdżalni, istniejącej do czasu budowy biblioteki królewskiej w latach 1784-1786³⁸ (ryc. 17, 18).

Nowe światło na losy dreźnieńskiej kolekcji Augusta II rzucają badania A. Jaskuły. Wynika z nich, że część kolekcji (ok. 400 drzew) nabyta została przez rodzinę Moszyńskich³⁹, od której, w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku, za kwotę 300 tys. dukatów odkupili ją Radziwiłłowie. Kolekcja umieszczona została w dwóch oranżeriach w majątku Radziwiłłów w Nieborowie, gdzie utrzymywana była przez blisko 80 lat. W tym czasie kolekcją cytrusów zainteresował się car Aleksander II, który zamierzał zakupić ją do ogrodów carskich w Warszawie. Na potrzeby nieborowskiej kolekcji, liczącej wówczas 217 drzewek pomarańczowych, 33 cyprysy, 8 magnolii i 73 sztuki różnorodnych roślin w donicach, zlecił on budowę nowej oranżerii w Łazienkach Królewskich. Ostatecznie umowa sprzedaży podpisana została 10 listopada 1858 r. za kwotę 60 tys. rubli. Pierwsze trzy drzewka pomarańczowe przewiezione zostały z Nieborowa latem 1869 r., pozostała część kolekcji rok później. Aleksander II rozważał przewiezenie kolekcji do Petersburga, jednak ze względów logistycznych i finansowych kolekcja pozostała w Warszawie. Utrzymywana była w łazienkowskiej oranżerii do wybuchu I wojny światowej, kiedy w wyniku braku ogrzewania zmarła⁴⁰.

Przez wieki uprawiane w donicach drzewka cytrusowe stanowiły o charakterze ogrodowych założeń oraz pozycji społecznej ich właścicieli, stanowiąc nierozdzielny składnik nie tylko ogrodów królewskich, ale również siedzib szlachty, mieszczan i zamożnych kupców.

Losy saskiej kolekcji cytrusów, jak również jej związków z kolekcją Stanisława Augusta nie zostały dotychczas szczegółowo rozpoznane i wymagają dalszych badań.

W XIX wieku napływ olbrzymiej ilości egzotycznych gatunków z najodleglejszych zakątków świata spowodował spadek zainteresowania uprawą roślin cytrusowych. Powstał nowy typ wielkogabarytowych budowli – palmiarni – okazałych konstrukcji ze szkła i metalu, przeznaczonych do uprawy roślin egzotycznych o znacznie większych rozmiarach oraz wymaganiach temperaturowych i świetlnych, głównie palm.

Tradycja zakładania oranżerii i uprawy roślin cytrusowych przetrwała jednak w polskich ogrodach prywatnych do połowy XX wieku.

³⁸ Tamże, s. 36.

³⁹ A. JASKUŁA, *Dzieje kolekcji drzew cytrusowych z Nieborowa w świetle nowych źródeł*, [w:] *Nieborów i Arkadia – 70 lat Muzeum. Księga pamiątkowa*, Gdańsk 2015, s. 135.

⁴⁰ Tamże, s. 144.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTI L., O Architekturdze, tłum. I Biegańska, [w:] M. SZAFRAŃSKA, Ogród renesansowy, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998.
- ATTLEE H., Italian Gardens A Cultural History, London Ltd. 2006.
- Biblia Tysiąclecia [Księga Przypowieści Salomona, 25.9-11], Wydawnictwo Benedyktynów w Tyńcu, Tyniec 1980.
- BURN L., Mity greckie, Warszawa 1999.
- COMMELIN J., Nederlantze hesperides, dat is, Oeffening en gebruik van de limoen-en oranje-boomen; gestelt na den aardt, en climaat der Nederlanden, Amsterdam 1767.
- FERRARI G., Hesperides, sive de malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor, Rzym 1646.
- FIRENZUOLA G., Wielka sztuka rolnictwa, tłum. J. Mikołajewski, [w:] M. SZAFRAŃSKA, Ogród renesansowy, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998.
- GRAVES R., Mity greckie, Warszawa 1982.
- HOBHOUSE P., Historia ogrodów, Warszawa 2007.
- IMPELLUSO L., Natura i jej symbole, Warszawa 2006.
- IMPELLUSO L., Ogrody i labirynty, Warszawa 2009.
- JASKUŁA A., Dzieje kolekcji drzew cytrusowych z Nieborowa w świetle nowych źródeł, [w:] Nieborów i Arkadia – 70 lat Muzeum. Księga pamiątkowa, Gdańsk 2015, s. 134-145.
- JUNG C., Archetypy i symbole. Pisma wybrane, Warszawa 1993.
- KERENYI C., Miologia Greków, Warszawa 2002.
- KOPALIŃSKI W., Słownik mitów i tradycji kultury, Warszawa 2006.
- LÖFFLER F., Zwinger drezdeński, tłum. A. Linke, Warszawa 1997.
- MABBERLEY D., A classification for edible Citrus (Rutaceae), „Telopea” 7 (1997), National Herbarium of New South Wales.
- MAJDECKI L., Historia ogrodów, Warszawa 1972.
- OWIDIUSZ, Przemiany. Księga I, 89-112, tł. B. Kiciński, t. I, Warszawa 1825.
- PONTANO G., De hortis Hesperidum, Bazylea 1556.
- PUPPE R., Barokowe ogrody Saksonii i ich konserwacja, [w:] A. PIECIUŁ, J. KOLLER-SZUMSKA, S. WICHER (red.), Ogród Branickich w Białymstoku – historia rewaloryzacji. Pałac Branickich w Białymstoku (Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja), Urząd Miejski w Białymstoku, Białystok 2011, s. 244-260.
- M. SZAFRAŃSKA, Ogród renesansowy, Warszawa, 1998.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., Tezaurus sztuki ogrodowej, Warszawa 1998.
- SIERAKOWSKI W., Postać Ogrodów, Która Do Dwóch Zmysłów Smaku W Owocach I Powonienia W Kwiatkach Szczególnie Ściąga Się, t. I, Kraków 1798.
- STABRYŁA S. [w:] Mit człowiek literatura, Warszawa 1992.
- SZAFRAŃSKA M., Ogród Zamku Królewskiego w Warszawie, Warszawa 1994.
- ŚLIWA A., Natura ubóstwiona. Przemiany w rośliny w „Metamorfozach” Owidiusza jako temat w sztuce, [w:] Przestrzeń ogrodu przestrzeń kultury, Kraków 2011, s. 163-170.
- WINNICZUK L., Słownik kultury antycznej, Warszawa 1986.
- VOLKAMER J., Nürnbergische Hesperides Oder Gründliche Beschreibung Der Edlen Citronat-Citronen- und Pomeranzen-Früchte : Wie solche in selbiger und benachbarten Gegend, recht mögen eingesetzt, gewartet, erhalten und fortgebracht werden, Samt Einer ausführlichen Erzählung der meisten Sorten, welche theils zu Nürnberg würcklich gewachsen, theils von verschiedenen fremden Orten dahin gebracht worden : auf das accurateste in Kupffer gestochen, in Vier Theile eingetheilet und mit [...] Anmerckungen erkläret ; Beneben der Flora, Oder Curiosen Vorstellung verschiedener raren Blumen [...], Wie auch einem Bericht von denen in des Authoris arten stehenden Colvmnis Milliaribus / Herausgegeben von Johann Christoph Volkamer, Norymberga 1708.

SPIS ILUSTRACJI

1. Karta z traktatu u uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 249, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: +⁶{45}R A-Zz⁴{45}R AAa-BBb⁴{45}R Ccc-Qqq⁴{45}R.
2. Karta z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 283, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: +⁶{45}R A-Zz⁴{45}R AAa-BBb⁴{45}R Ccc-Qqq⁴{45}R.
3. Rozmieszczenie drzewek w gaju cytrusowym, ilustracja z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 461, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: +⁶{45}R A-Zz⁴{45}R AAa-BBb⁴{45}R Ccc-Qqq⁴{45}R.
4. Widok zimowego zabezpieczenia gaju cytrusowego – ilustracja z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 469, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: +⁶{45}R A-Zz⁴{45}R AAa-BBb⁴{45}R Ccc-Qqq⁴{45}R.
5. Ilustracje roślin cytrusowych z traktatu J. Commelina pt. *Nederlantze hesperides, dat is, Oeffening en gebruik van de limoen-en oranje-boomen; gestelt na den aardt, en climaat der Nederlanden*, Amsterdam 1676, s. 21, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: SB369.5.N4 C6 1676
6. Ilustracje roślin cytrusowych z traktatu J. Commelina pt. *Nederlantze hesperides, dat is, Oeffening en gebruik van de limoen-en oranje-boomen; gestelt na den aardt, en climaat der Nederlanden*, Amsterdam 1676, s. 36, Missouri Botanical Garden, Peter H. Raven Library, syg.: SB369.5.N4 C6 1676
7. Fontanna Heraklesa i Antaios w Villa di Castello, Włochy; fot. Andreas Jungherr
8. Kolekcja roślin cytrusowych w donicach w ogrodzie Medyceusz w Castello, Włochy; fot. Andreas Jungherr
9. Bartolomeo Bimbi, *Szpaler cytrusów*, 1715, olej na płótnie, Villa medicea, Museo della Natura Morta, Poggio a Caiano, Włochy, nr inw.: Castello, n. 597
10. Bartolomeo Bimbi, *Pomarańcze, bergamoty, cedraty, cytryny i lumie*, 1715, olej na płótnie, Villa medicea, Museo della Natura Morta, Poggio a Caiano, Włochy, nr inw.: Castello, n. 616
11. Parter pomarańczowy przed oranżerią w ogrodach Wersalu, Francja; fot. Jules Rigobert
12. Schemat rozmieszczenia drzewek cytrusowych w oranżerii, karta z traktatu J.Ch. Volkamera *Nürnbergische Hesperides [...]*, Norymberga 1708, s. 29, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, sygn.: 363457
13. Paul Christian Zincke, Ogród Apela, papier 40 x 60 cm, 1720, Stadtgeschichtliches Museum, Lipsk, Niemcy nr inw.: 6680
14. Najstarsze zachowane drzewko pomarańczowe z dreźnieńskiej kolekcji Augusta II, obecnie w Pillnitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski
15. Odtworzona kolekcja drzewek pomarańczowych przed oranżerią pałacu w Pillnitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski
16. Młode drzewka pomarańczowe w ogrodzie Großsedlitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski
17. Drzewka pomarańczowe widoczne na obrazie Bernarda Belotta: *Widok Warszawy z tarasu Zamku Królewskiego* (fragment), 1773, olej na płótnie 269 x 166 cm; Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 228 MNW
18. Zamek Królewski w Warszawie – próba oddania charakteru ogrodu górnego. W zrekonstruowanych donicach malowanych w biało-zielono-czerwone pasy w zastępstwie drzewek pomarańczowych posadzono klony; fot. Renata Józwick

OD OGRODU HESPERYD DO „CYTRUSOMANII” W OGRODACH EUROPEJSKICH
WŁADCÓW W XVI-XVIII WIEKU –
SYMBOLIKA I HISTORIA UPRAWY ROŚLIN CYTRUSOWYCH

S t r e s z c z e n i e

Historia uprawy roślin cytrusowych sięga czasów starożytnych, jednak to w dobie renesansu zyskały one szczególne znaczenie jako element sztuki ogrodowej. Wtedy też zaczęto wykorzystywać nie tylko ich użytkowy charakter, ale również wartości dekoracyjne i znaczenie symboliczne. Pierwsze udokumentowane wykorzystanie cytrusów do celów propagandowych miało miejsce w ogrodzie Medyceuszy w Castello nieopodal Florencji. W okresie tym owoce cytrusów utożsamiano z mitycznymi „złotymi jabłkami” Hesperyd, fakt ten wykorzystany został przez ród Medyceuszy w tworzeniu ogrodu o politycznym przesłaniu. Wspaniałą kolekcję roślin kubłowych, w tym cytrusów, posiadał również w Wersalu król Francji Ludwik XIV. W okresie tym oranżeria i parter pomarańczowy stały się znaczącym eremem ogrodowej kompozycji i programu.

Wielkim miłośnikiem uprawy roślin cytrusowych był także elektor saski i król Polski August II Mocny. Podobnie jak Kosma I Medyceusz, utożsamiał się on z mitycznym Heraklesem, a w swych ogrodach w Dreźnie i Warszawie zgromadził olbrzymią kolekcję tych roślin – zwłaszcza pomarańczy gorzkiej. Uprawą cytrusów pasjonował się również ostatni król Polski, Stanisław August Poniatowski, a także car Aleksander II, który odkupił część kolekcji Augusta oraz wybudował nową oranżerię w parku Łazienkowskim w Warszawie w celu jej utrzymywania.

Słowa kluczowe: ogrody, Medyceusze, August II, cytrusy, oranżeria

FROM THE GARDEN OF HESPERIDES TO “CITRUS MANIA” IN THE GARDENS
OF EUROPEAN RULERS IN XVI-XVIII CENTURIES –
THE HISTORY AND SYMBOLIC USE OF CITRUS PLANTS

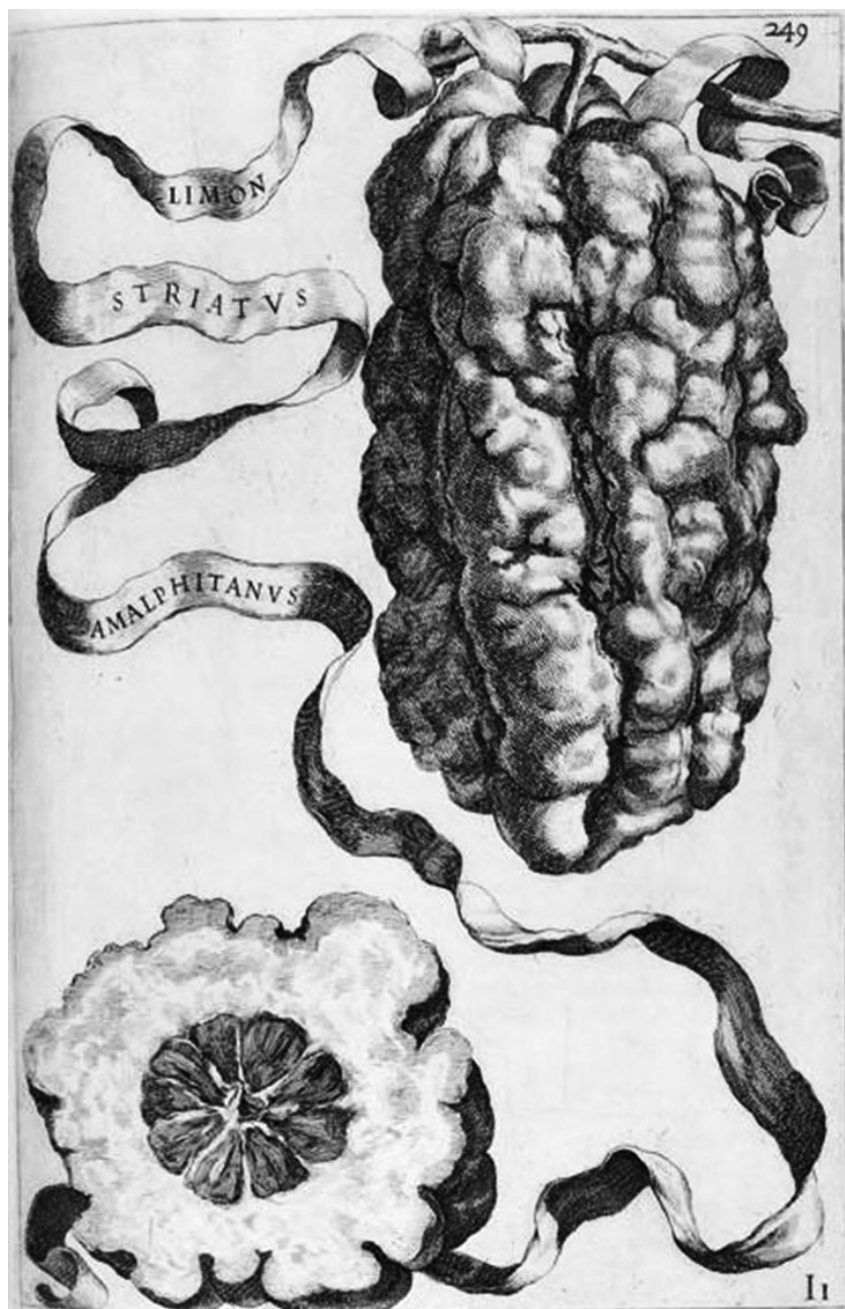
S u m m a r y

The history of growing citrus plants dates back to ancient times but in the Renaissance era they gained particular importance as an element of garden art. At that time they became popular for their decorative and symbolic significance, as well as their originally intended purpose.

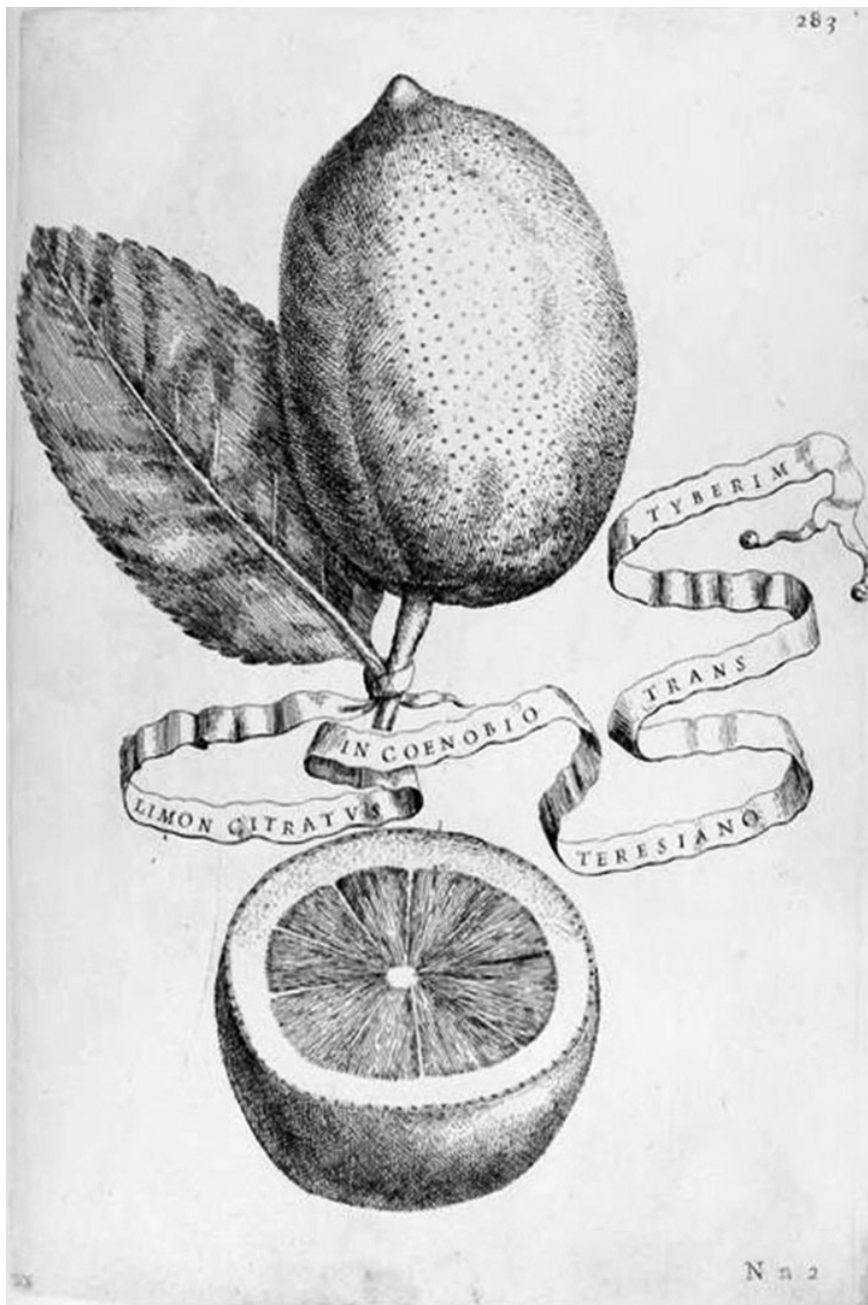
The first documented use of citrus fruit as “garden art” took place in the garden of the Medici at Castello near Florence. During this period, citrus fruits were identified with the mythical “golden apples” of Hesperides. This fact was used by the Medici family in the garden to create a political message. The great collection of container plants including citrus was also held in Versailles, by French King Louis XIV. From that time the conservatory and orange parterre have become a significant element of garden composition and program.

The Elector of Saxony and the King of Poland – August II the Strong was also a great lover of citrus fruits. Similar to Cosimo I de’ Medici, he identified himself with the mythical Heracles, and in his gardens in Dresden and Warsaw amassed huge collections of those plants – especially the bitter oranges which bear “golden” fruits. The last Polish king, Stanisław August Poniatowski, was fascinated by citrus cultivation, as was Tsar Alexander II, who repurchased part of August II collection and built a new orangery in Łazienki Park in Warsaw for its maintenance.

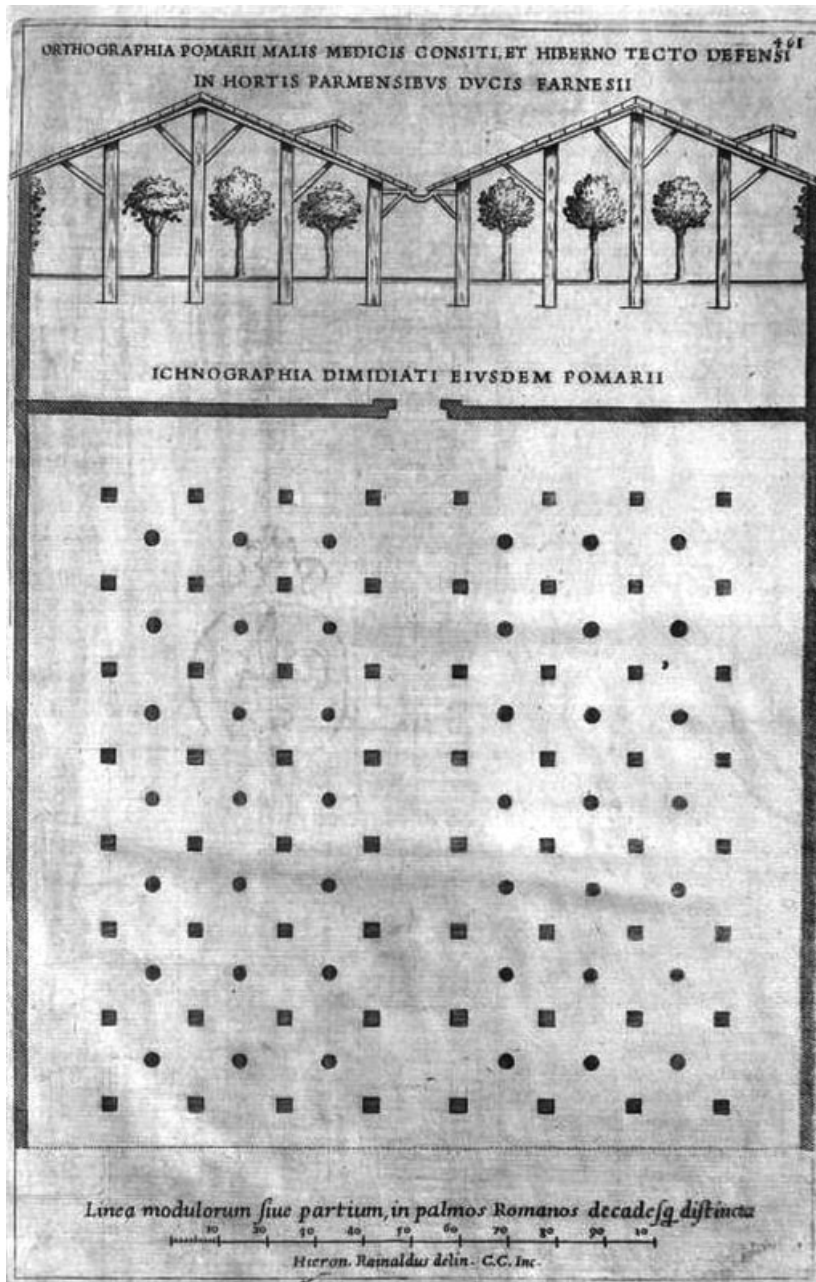
Key words: gardens, Medici, August II, citrus, orangery

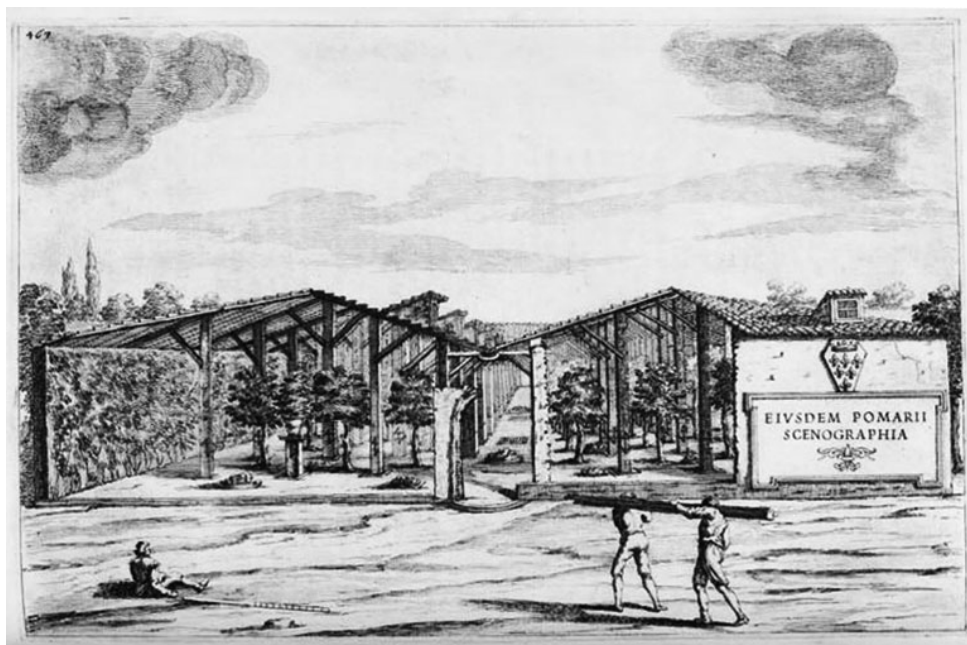
1. Karta z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 249

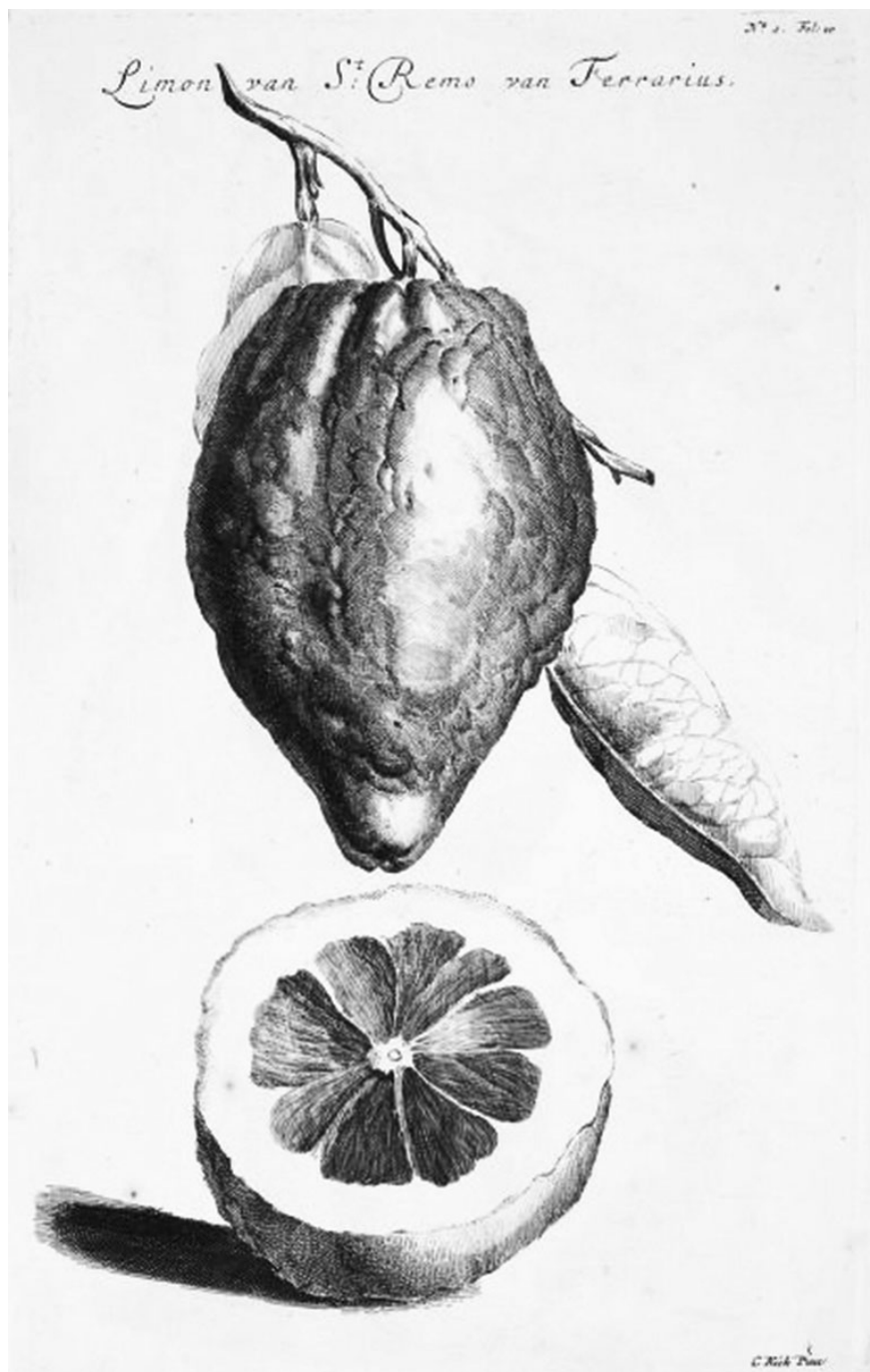
2. Karta z traktatu u uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 283

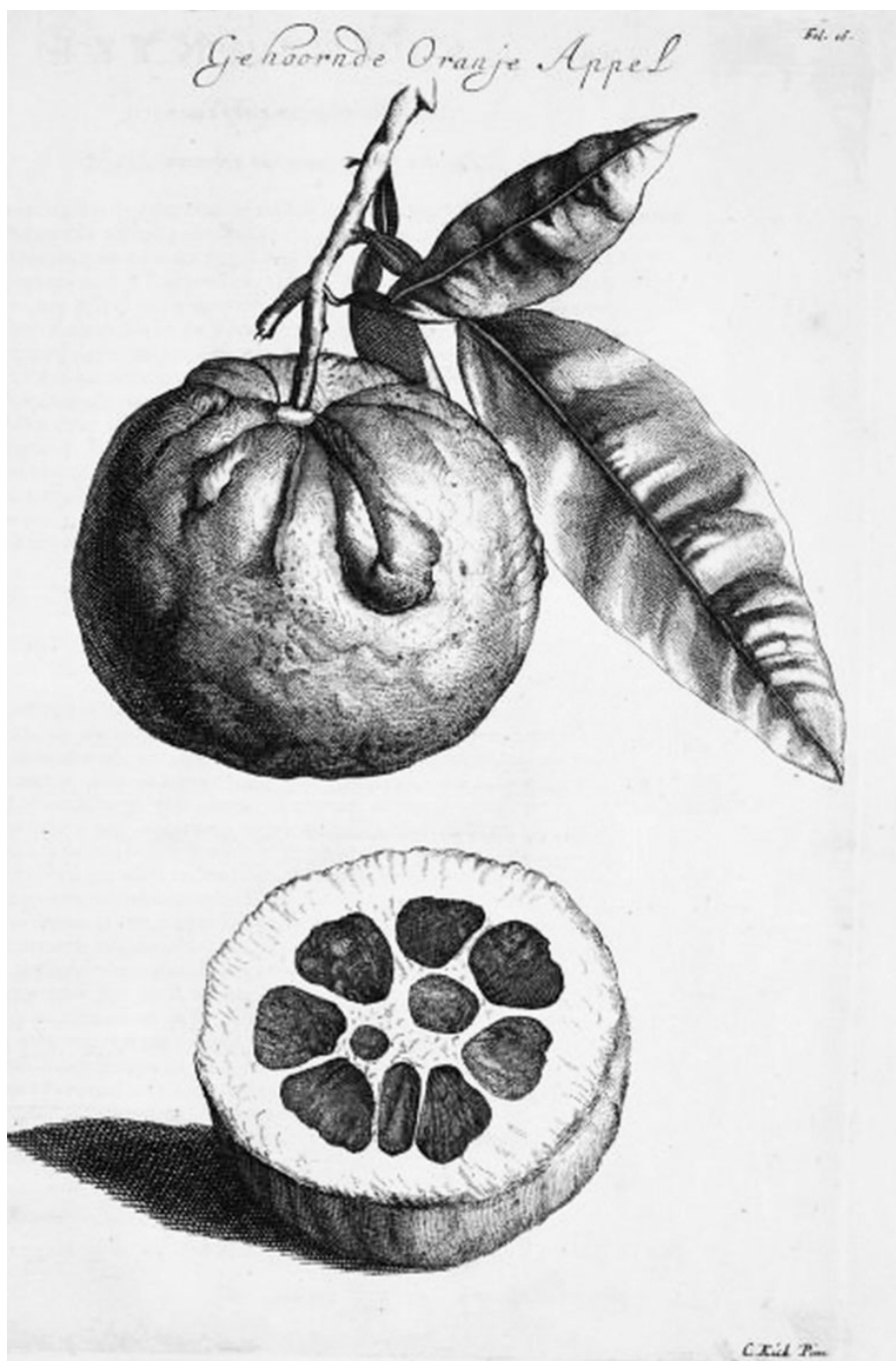
3. Rozmieszczenie drzewek w gaju cytrusowym, ilustracja z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 461

4. Widok zimowego zabezpieczenia gaju cytrusowego – ilustracja z traktatu o uprawie roślin cytrusowych G. Ferrariego pt. *Hesperides, sive, De malorum aureorum cultura et usu Libri Quatuor*, Rzym 1646, s. 469

5. Ilustracje roślin cytrusowych z traktatu J. Commelina pt. *Nederlantze hesperides* [...], Amsterdam 1676, s. 21

6. Ilustracje roślin cytrusowych z traktatu J. Commelina pt. *Nederlantze hesperides* [...], Amsterdam 1676, s. 36

7. Fontanna Heraklesa i Antaiosa w Villa di Castello, Włochy; fot. Andreas Jungherr

8. Kolekcja roślin cytrusowych w donicach w ogrodzie Medyceuszy w Castello, Włochy; fot. Andreas Jungherr

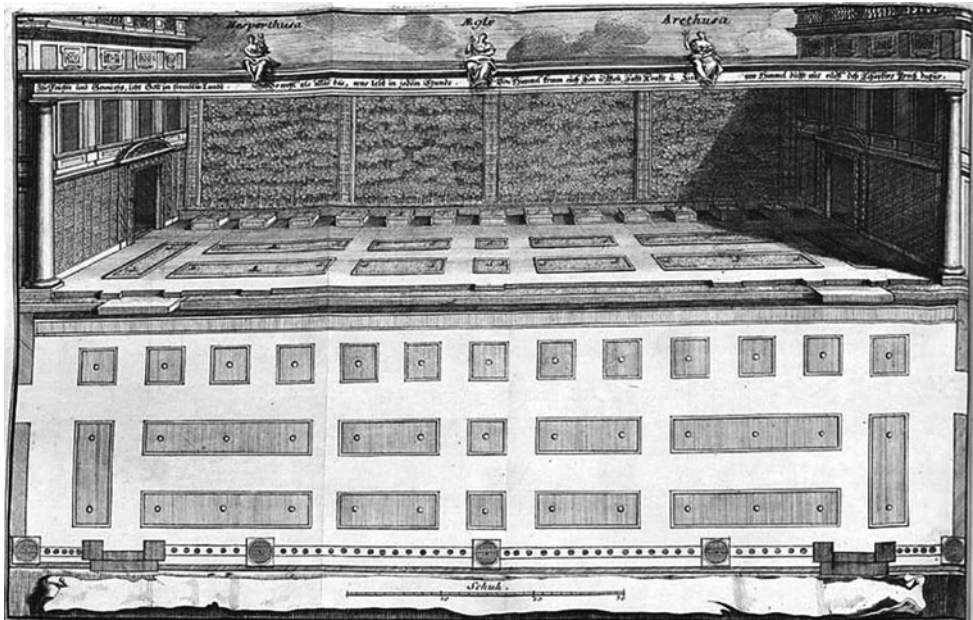
9. Bartolomeo Bimbi, *Szpaler cytrusów*, 1715, olej na płótnie, Villa medicea, Museo della Natura Morta, Poggio a Caiano, Włochy

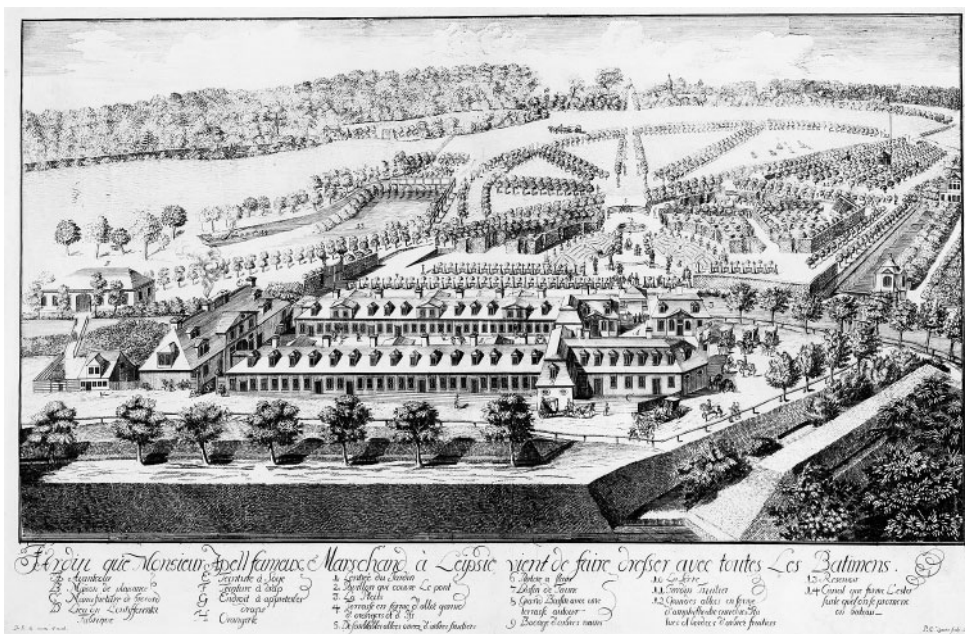
10. Bartolomeo Bimbi, *Pomarańcze, bergamoty, cedraty, cytryny i lumie*, 1715, olej na płótnie, Villa medicea, Museo della Natura Morta, Poggio a Caiano, Włochy

11. Parter pomarańczowy przed oranżerią w ogrodach Wersalu, Francja; fot. Jules Rigobert

12. Schemat rozmieszczenia drzewek cytrusowych w oranżerii, karta z traktatu J.Ch. Volkamera *Nürnbergische Hesperides* [...], Norymberga 1708, s. 29

13. Paul Christian Zincke, Ogród Apela, papier 40 x 60 cm, 1720, Stadtgeschichtliches Museum, Lipsk, Niemcy

14. Najstarsze zachowane drzewko pomarańczowe z dreźnieńskiej kolekcji Augusta II, obecnie w Pillnitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski

15. Odtworzona kolekcja drzewek pomarańczowych przed oranżerią pałacu w Pillnitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski

16. Młode drzewka pomarańczowe w ogrodzie Großsedlitz, Niemcy; fot. Seweryn Malawski

17. Drzewka pomarańczowe widoczne na obrazie Bernarda Belotta *Widok Warszawy z tarasu Zamku Królewskiego* (fragment), 1773, olej na płótnie 269 x 166 cm; Muzeum Narodowe w Warszawie

18. Zamek Królewski w Warszawie – próba oddania charakteru ogrodu górnego. W zrekonstruowanych donicach malowanych w biało-zielono-czerwone pasy w zastępstwie drzewek pomarańczowych posadzono klony; fot. Renata Józwik